

En by og en familie som på 1800-tallet ble preget av Hans Nielsen Huges virksomhet

Live Danbolt Drange

Professor emerita NLA Høgskolen, Bergen

livedrange@gmail.com

Abstract: The focus of the article is the development of Christian life in Kristiansand from Hans Nielsen Hauge placed some of his followers in the city at the beginning of the 19th century and they eventually met in the Noremsalen. From this hall came a diverse lay business, a business that has left traces in mission work both in Norway and in the world. "It is beyond human ability to measure the significance of the Noremsalen and the values it has created. It does not belong to us. But a word from the Holy Book comes alive in this connection Sak. 4:10: Who will despise the day of the beginning" (Jensen 1964, 35). The article follows a family that for several generations has carried the Hauge legacy through work for and in internal and external missions. The main emphasis is on the article author's grandparents on the mother's side, who were the first in the family to become strongly involved in the town's prayer house activities and mission work. The article shows how their commitment was continued by a woman in each generation, through mission organizations the Abrahamson couple also worked for. It also shows how the view of women's participation in missionary work has changed from a lack of participation to full participation.

Keywords: Haugianere, 1800-tallet, Kristiansand, Kristenliv, misjon

I 2021 ble 250 års jubileet for Hans Nielsen Huges fødsel feiret. Som en av Norgeshistoriens fremste pionerer innen folkeopplysning, sosialt, politisk, religiøst og næringsmessig entreprenørskap, fikk hans virksomhet konsekvenser for mange familier i Norge. Etter å ha besøkt Sørlandet, satte Hauge søkelys på Kristiansand. Personene han hentet til byen for å utvikle næringsvirksomhet, ble en innflytelsesrik gruppe som satte preg på den på mange vis. Etter å ha skissert den historiske bakgrunnen i første halvdel av hundreåret, følger artikkelen en familie i Kristiansand der flere generasjoner har vært engasjert i arbeid som har vært

preget av arven etter Hauge. Den eldste generasjonen relateres til tre viktige bølger i organisasjonshistorien på 1800-tallet, den første i 1840-årene, den neste i slutten av 1860 årene og den siste i 1880 årene (Slettan 1986, 9ff.). Videre ser vi på hvordan etterkommere fører deres engasjement videre inn i et nytt århundre.

Artikkelen er basert på eldre og nyere litteratur om Kristiansand på 1800-tallet. Sverre Steens *Kristiansands historie i freddens århundre 1814-1914* gir et godt bilde av tiden artikkelen beskriver. Denne suppleres med nyere litteratur om denne tiden i Kristiansand. Det finnes lite kilder om forfedre og -mødre i forfatterens mors

familie. Artikkelen er basert på de kilder det har vært mulig å oppdrive relatert til personene som er beskrevet.

1800-1845 Statskirkelig formynder-skap: Begynnende uro i folden

For å forstå tiden den første generasjonen levde i fra midten av 1800-tallet, må vi ha en oversikt over utviklingen i den første delen av hundreåret. Den evangelisk lutherske kirken med sine prester var statens religionsvesen og enerådende i det som hadde med religionsutøvelse å gjøre. 1800-tallet var preget av økt mobilitet, av overgangen fra en tradisjonell enhetskultur til et moderne, mer pluralisert samfunn. Den industrielle revolusjon førte til at mange flyttet fra det gamle standssamfunnet på bygdene til byene, til et klasse-samfunn med arbeiderklasse, middelklasse og en overklasse som bestod av embetsmenn og rike næringslivseiere. I denne perioden ble kristenlivet i Kristiansand preget av at Hans Nielsen Hauge i begynnelsen av hundreåret hadde plassert noen av sine folk i byen for å drive næringslivs-virksomhet, kanskje fordi han så at byen både trengte å utvikle denne og at den trengte tilførsel av aktive troende. Ifølge Steen hersket det etter 1814 «stor religiøs likegyldighet blant byens folk, hos enkelte endog irreligiøsitet». «Det blev ikke bare drukket i vertshusene, under gudstjenestene, men i sine visitasberetninger klager biskopene også over at håndverkerne arbeidet i verkstedene sine endog søndag formiddag» Men «Fra 1820 årene har prestene bare godt å si om folks kirkegang og respekt for det hellige. Men de var ikke brennende i ånden» (Steen 1948, 166).

Haugianerne var unge kvinner og menn som kom fra forskjellige deler av landet, de var innflyttere som tok borgerskap som gründere, kjøpmenn og hånd-

verkere og som ofte arbeidet seg opp til velstand. Fra starten var det bare 10 – 12 husstander som hørte til vennsamfunnet de dannet, fra 1820-årene holdt de møtene i Noremsalen. Søndag gikk de i kirken på gudstjeneste. Til å begynne med levde de nok etter Hauges parole om å holde seg i stillhet og ikke opptre offentlig for å unngå å vekke anstøt. Etter å ha opplevd trakassering, møteforstyrning og spott de første årene, ble haugianerne 'stuerene' og aktive i utviklingen både av næringslivet og av kristenlivet i byen. Ifølge Steen var de «fromme kristne, gode kirkegjengere og nidkjære i sitt borgerlige yrke. De hadde avtvunget respekt og ingen tok lenger anstøt av dem» (1948, 126f.) og de «dannet den sterkeste korporasjon i byen» (s. 167). De var driftige håndverkere og kjøpmenn som sosialt hørte til «det øvre og midlere borgerskap» i byen (s. 219). Det var sosial oppdrift i den haugianske venneflokk og videre interesser enn hos andre i samme sosiale lag (Danbolt 1947, 103). Læregutter og handelslærlinger «kom i den haugianske prinsipals tjeneste og fikk der en solid utdannelse og oppdragelse både i borgerlig yrke og kristelig liv» (Steen 1948, 167). Lars Johan Danielsen (1831-1898)¹ fra Bergen i var en av dem som kom i lære i Kristiansand. Siden han hørte til de vakte, fikk han ikke inngang i laugene i Bergen og dermed heller ikke sitt mesterborgerskap slik at han kunne gå inn i sin fars bedrift. Gjennom kontakt med en haugianer, fikk han ordnet sitt borgerskap og et sted å bo hos haugianere i Kristiansand (Danielsen 1972, 14). Han deltok nok også på møter i Noremsalen. Resultatene av virksomheten i denne salen er ikke mulig å måle, «Ti der gikk fra den lille sal (Noremsalen) i det uanseelige hus, en hel menneskealder et Herrens vær over denne by og dens opland til den aller største

velsignelse både for by og bygd. Og meget, meget lenger forresten» (Wollnick 1935, 45).

Det var oppgangstider i landet med økt kjøpekraft, økt import og økt forbruk. Ved folketellingen i 1845 var antallet beboere i byene fordoblet i løpet av de siste 10 år, og innbyggertallet økte prosentvis hurtigere enn den øvrige befolkning. I Kristiansand utgjorde veksten omtrent 10 % i ti-året (Nissen 1964, 342ff.). Mange forlot det gamle rotfestede felle­skapslivet på bygdene og flyttet til byene for å få arbeid. Folk som rives opp fra sitt faste miljø, er ofte mindre bundet av tradisjonelle tankebaner og mottakelige for nye tanker. Som innflyttere ble det et behov for å finne andre fellesskap og mange forskjellige sekundærgrupper, associationer eller foreninger vokste frem og forente likesinnede. «Ein «association» var ei samanslutning av menneske – ofte bare menn, i noen tilfelle både kvinner og menn, og i noen tilfelle bare kvinner – som ville arbeide for eller samle seg om eit visst avgrensa føremål. Den typiske «association» hadde frivillig medlemskap (...) skrivne lovar eller statuttar og demokratisk val av styremedlemmer m.v.» (Try 1986-II, 15f.). For de innflyttede haugianerne ble det mer uformelle vennsamfunnet en erstatning for det tradisjonelle slektsfellesskapet. «Vi må regne med at trangen til sosialt fellesskap har spilt en betydelig rolle også for den kristelige foreningsbevegelse i dette århundre» (Aarflot 1967, 287).

I 1840-årene begynte haugianerne å akseptere formell foreningsdannelse og de gikk selv aktivt inn i foreningsarbeidet (Try 1986-II, 20). En type foreninger som vokste frem var misjonsforeningene; hundreåret er også kalt «Det store århundret i misjonshistorien». I perioden 1820 – 40 fikk tanken om misjon blant

fremmede folkeslag gjennombrudd i Norge. I Hauges skrifter som ble grundig lest i vennsamfunnene, gav han uttrykk for omsorg for at evangeliet skulle nå til dem som ikke hadde grepet det, både innenlands og utenlands. «Hele den haugianske bevegelse er preget av dette intensive misjonssyn, denne ansvarsbevissthet og åpenhet utad mot nye oppgaver» (Danbolt 1947, 116). Hauge var ikke alene om å se behovet for misjonsarbeid. Herrnhuteren Niels Johan Holm ble tent for misjon og gjennom kontakt med studentene i Oslo, skapte han et begynnende engasjement for misjon blant dem (op.cit., 172, 227). Haugianerne i Kristiansand fikk også impulser fra Danmark der Det danske Missionselskab ble dannet i 1821. Den første en kjenner til som giver til misjonsarbeid i Norge, var haugianernes ledende mann i Kristiansand O. P. Moe som allerede fra 1817 samlet inn gaver til misjonen (op.cit., 158). Etter å ha organisert innsamling av midler i en mer uforpliktende misjonskomite fra 1826, var tiden moden for mer organisatorisk foreningsarbeid. I desember 1839 dannet haugianerne i Kristiansand en av landets første misjonsforeninger med 90 medlemmer (Fossdal 1975, 16). Ingen av byens prester stod i spissen for den, «Det første kjente styre (fra februar 1841) bestod av jevne borgerlige kjøpmenn og håndverkere, visstnok alle haugianere» (Steen 1948, 168). Alliansen mellom herrnhuter/brødrekirken og haugianere var en forutsetning for misjonssakens gjennombrudd. Herrnhuterne var pådriverne, haugianerne utgjorde fotfolket. Sammen med noen geistlige stiftet de Det Norske Misjonsselskap (NMS) i 1842. Majoriteten av deltakerne på stiftelsesmøtet var lekfolk (Slettan 1992, 44). Representanter for haugianerne i Kristiansand var til stede ved stiftelsen og

foreningen i Kristiansand begynte da å sende innsamlende midler til misjonsarbeidet gjennom NMS.

Vi kan oppsummere med Danbolt, «De første årtier av 1800-tallet er innledningen til en ny tid i vårt land. På alle livs-områder skjer det store forandringer». Politisk blir landet fritt og selvstyrt, demokratiets tid begynte, og den haugianske vekkelse skapte et troende lekfolk (1947, 106). Seland (2006, 394) peker i tillegg på at

Den pietistiske ideologien ble markedsført gjennom intensiv påvirkning i en tidlig fase av moderniseringsprosessen, da økonomiske strukturendringer begynte å gi utslag i forvitring av tradisjonelle fellesskapsformer. Samtidig som misjonsbevegelsen inspirerte til ideologisk engasjement, representerte det religiøse foreningslivet ei erstatning for tapt tilhørighet.

2. 1845-1880 Folkelig misjonsvekkelse med kirkelig profil

Hans Nielsen Hauge banet vei for demokrati, forsamlingsfrihet og trosfrihet. Haugianske stortingsmenn, bl.a. fra Kristiansand, gikk i brodden for å få opphevet Konventikkelplakaten som i 100 år hadde gjort det forbudt å holde private religiøse møter utenfor prestenes kontroll. Da den ble opphevet i 1842, ble det lovlig å danne foreninger og organisasjoner innenfor og fra 1845 trossamfunn utenfor Den norske kirke. Det ble tillatt å gjøre bevisste valg om hvilke grupper en ønsket å tilhøre. Liva født. Barth og Christian Abrahamssen ble født på slutten av den første bølgen i organisasjonshistorien. De tilhørte dermed den første generasjonen som opplevde at det var mulig å samles til oppbyggelige møter uten å være avhengige av prestenes

godkjennelse. Samtidig var det en selvfølge å gå i kirken til gudstjeneste på søndag, å døpe sine barn og å bli konfirmert.

I denne perioden vokste kvinneforeningene frem. De var knyttet til en misjonsorganisasjon eller de var mer frittstående bidragsytere til to eller flere organisasjoner. Seland (2006, 384) hevder at

Sammenslutninger til støtte for misjonssaken er et tidlig uttrykk for den sosiale nyskaping det frivillige foreningslivet representerer. Foreningene var instrumenter som skulle tjene visse formål, men de dannet også sosiale miljøer med særegne kriterier for tilhørighet og potensiale for å bygge en felles kulturell identitet.

Foreningen ble et område der kvinnene kunne samles og arbeide for misjon i private hjem og den førte til et nytt syn på kvinners oppgave og plass i samfunnslivet. Den ble

en utvidelse av den rolle de tradisjonelt hadde i samfunnet: de hadde omsorg for andre, de sørget for en god økonomi, de arbeidet med tekstilhusflid. Denne utvidelsen av den trange ringen omkring heim og barn kunne virke befriende og utviklende. Horisonten strakte seg like til Zululand, Madagaskar og Kina, men de tenkte også på sine «egne» fattige (Slettan 1986, 28).

Kristiansand Indremisjon begynte i 1864 et arbeid med privat fattigpleie som et supplement der den offisielle fattigpleie hadde problemer med å løse sin oppgave. «Foreningen for den private fattigpleie i Kristiansand» ble finansiert gjennom bidrag fra medlemmene og basarer og i 1866 underholdt foreningen en mann som hadde «syke- og husbesøk, samt private oppbyggelsesmøter her og der i huse- ne hvor man måtte ønske det og tillatelse

gitt» (Jensen Oftenes 1959, 14ff.).

Live (Liva) Barth² ble født i Mandal i 1846 som nummer 3 av 8 barn. Faren var sjømann og kaptein fra Nøtterøy og moren var fra Kleven i Mandal. Da hun var to år, ble faren bruksforvalter på Vigeland Hovedgård og barna vokste opp i forpakterboligen «Møllebakken» som ble bygd til familien da faren ble ansatt i 1848. Barna gikk på Kvarstein skole og hadde nokså lang skolevei. Enda lenger vei var det til Øvrebø der de gikk for presten en gang i uken sommeren 1860. De måtte starte kl. 5 om morgenen og ble rodd over elven lenger oppe på Vennesla. Johan Fredrik Willgohs var sokneprest i Øvrebø fra 1856-1862, en nidkjær og dyktig prest som satte spor etter seg i menigheten. Etter gudstjenesten katekiserte han ofte konfirmanter over dagens evangelium. Han var også en varm misjonsvenn som holdt misjonsmøter omkring i prestegjeldet. En må derfor anta at ytre misjon inngikk som tema i konfirmasjonsforberedelsen (Kvarstein 1948, 132f). Det fantes aktive haugianere både på Vigeland og på Kvarstein i denne tiden, men kildene sier ikke noe om hvorvidt familien Barth deltok på møter i haugiansk sammenheng.

På Vigeland Brug vokste Liva Barth opp og gikk på skole med barn fra husmannsplassene. Hennes far viste sosialt ansvar ved at han var medlem i fattigkommisjonen. Litteraturen beskriver eiere som viste omsorg for sine arbeidere. Søsteren Kaja³ sier at eieren Wild var snille og greie folk som krevde mye av dem de hadde i tjeneste, men så påskjønte de dem også og hjalp mange gutter og jenter frem ved å bekoste skole på dem. Barna fikk innsikt i 'alminnelige' folks liv og grunnlaget ble nok lagt for det sosiale engasjementet Liva Barth som voksen viste ved arbeidet hun tok del i sammen

med sin mann. Hennes mormor bodde i Kleven og det er sannsynlig at hun besøkte familien og at hun traff sin mann Christian Abrahamsen der.

Christian Abrahamsen ble født i Mandal i 1841. Faren var los og barna vokste opp i Kleven. Christian Abrahamsen ble konfirmert i Mandal i 1856. Da han «gikk for presten», var Christen Nygaard kateket og «Han utøvet en sterk indflydelse paa ungdommen. Der var i hans religiøsitet en intensitet, som uvildkaarlighet virket tændene. Faa av de unge undgik at bli paavirket, især religiøst. De fleste av mine meddiscipler fik et religiøst præg for hele livet» (Bugge 1924, 187). Etter endt skolegang begynte Christian Abrahamsen å arbeide i forretningen H. C. Hansen i Kristiansand. I 1860 årene ble han ansatt som fullmektig hos meglere Kraft og overtok omkring 1870 dennes vekselervirksomhet. Han ble så edsvoren skipsmegler med omfattende virksomhet i den livlige sjøfartsbyen Kristiansand (Leewy 1958, 32ff). Han er et eksempel på den sosiale mobilitet som ble mulig da samfunnet åpnet seg og den enkelte sto fritt til selv å velge sin livsvei uavhengig av sitt sosiale opphav. Han flyttet til en større by, han var dyktig og fikk mer og mer ansvar og betydning i lokalsamfunnet.

Det var flere vekkelser i Kristiansand, både før Abrahamsens bosatte seg i byen, og i 1870-årene da de var aktive i byens kristenliv. Seland definerer vekkelse som «en sosial og psykologisk prosess der et større antall mennesker noenlunde samtidig opplever en religiøs omvendelse som fører til endring av livsstil og dannelse av tette trosfellesskap» (2006, 397). Vekkelserne førte til at lekfolket ble frimodige og ikke alltid ville høre på prestene som til og begynne med var skeptiske til lekmannsforkynnelsen de fryktet ville føre folk ut av kirken. Foreninger med for-

skjellige formål ble dannet, noen forlot etter hvert kirken, men de fleste ble værende innenfor kirkens ramme. I foreningene samlet medlemmene seg om spesielle interesser eller saker, de var demokratisk oppbygde og ble for noen en skole i politisk arbeid. Foreningene vennet mennesker til «samarbeidets kunst, og de lærte dem i heldige tilfelle å opptre i en forsamling, ja å lede en debatt og en avstemning. For mange blev foreningsarbeidet innledningen til større offentlig virksomhet» (Steen 1948, 551).

Økningen i kristelig virksomhet førte til behov for et større forsamlingshus enn Noremsalen som bare rommet 100 personer. Det ble bygget et bedehus i Dronningensgate, i stor grad finansiert av havgianerne i byen. Huset sto ferdig i 1856 og rommet mellom 500 og 1000 mennesker. Bedehuset ble opprettet som en stiftelse som tilhørte «de oppbyggelses-søkende i Kristiansand og omegn som bekjenner seg til den evangelisk-lutherske lære» (Jensen Oftenæs 1959, 9). Det ble et møtested for mange foreninger i byen. Men også dette huset ble for lite for bibellesningstimene i 1858 da de måtte legge møtene til Domkirken «som hver kveld fyltes til trengsel av en andektig menighet» (Steen 1948, 220). Kristiansand Indremisjonsforening ble stiftet som en av de første i landet og med «en ubrutt linje fra den store gjennomgripende vekkelser ved Hans Nielsen Hauge, til foreningen ble stiftet» i 1859 (Jensen Oftenæs 1959, 5). Foreningen meldte seg inn i Lutherstiftelsen i 1882 og i Landsindremisjonen i 1894.

Da Christian Abrahamsen og senere Liva Barth flyttet til Kristiansand, kom de inn i et levende kristenliv i kirke og bedehus. Som nygifte møtte de den første store vekkelsesbølgen som brøt inn over Agder. «For første gang laget religiøse bevegelser

røre i hele lokalsamfunn, vakte enorm oppmerksomhet og skapte en polarisering i folket. Nøytralitet ble umulig, standpunktet måtte bli for eller mot» (Slettan 1986, 32).

Liva Barth og Christian Abrahamsen giftet seg på Vennesla i 1869 og fikk sitt første barn i Kristiansand i 1871. Frem til 1889 fikk de 9 barn, et av dem døde bare 2 ½ år gammelt. At Abrahamsen gjorde det godt i forretningslivet, forstår vi av Leewys beskrivelse. I 1878 kjøpte de et toetasjes trehus i Tollbodgaten. Det hadde rikelig med uthus, deriblant stall og høyloft og det hørte med en koselig have innrammet av hvitt stakitt og med vakre blomsterbed. I hjørnet mot Stiftsgården lå lysthuset. Det var i den tids Kristiansand forbudt å ha ublendede vinduer ut mot nabotomt. Og derfor var haver som denne fredede steder hvor en kunne kose seg uten å bli sjenert av innsyn fra naboskapet (Leewy 1958, 32ff).

1880-1914 Kirke og organisasjonsliv – indre og -ytremisjon

De første ti-årene av 1800-tallet var vekselens tidsalder og foreningsdannelsens tidsrom. Tiden fra 1870 til inn på 1900-tallet blir kalt lekmannskristendommens gullalder i sørlandske lokalsamfunn. Det kristelige og sosialt-humanitære arbeidet gikk hånd i hånd, drevet for en stor del av de samme kvinner og menn. Som Danbolt konstaterer, «Vekkelsen driver til misjon, og misjonen vekker til øket ansvarsbevissthet overfor Gud og mennesker» (1947, 106). Prestene ble mer vennligstilte overfor foreningsvirksomheten og særlig biskop Heuch (1889-1904) som ønsket å delta i Bedehuset som vanlig medlem, var tilhører på møter og etter hvert ble valgt inn i styret. Aarflot nevner ham som et «interessant eksempel på den demokratisering som foregikk innen

geistligheten i dette tidsrom, Han som en gang hadde erklært at han ikke kunne være med å innvilge offer til Lutherstiftelsen, endte med å bli en yndet taler på Kinamisjonens basarer» (1967, 445). Handeland skriver om første gangen Heuch kom på et kveldsmøte på bedehuset som vanlig tilhører, noen uker etter at han tiltrådte som biskop. «At en bisp kunne finna på å koma på eit vanleg møte i bedehuset, var mest like utenkjeleg som at mannen i månen steig inn dørene». Lederne visste ikke helt hvordan de skulle ta det, de bad ham om å avslutte møtet med bønn, og det sa han ja til (1948, 129). og etter det kom han stadig på møter som vanlig deltaker når han var hjemme i Kristiansand. I visitasmeldingen i 1897 omtalte han lekmansvirksomheten i byen svært positivt med ordene «allehaande Missioner og Kiærlighetsgærninger trives». Biskop Heuch er et godt eksempel på at i samarbeidet mellom kirke og det frivillige lekmannsarbeidet stod prest og lekfolk på like fot ved valg til styrer etc. (Try 1986-1, 145).

Fra å være bevegelser med mer eller mindre løse sammenslutninger, «bygde de kristelige organisasjonene ut sine stillinger» (Slettan 1986, 35). Seland peker på at «Religiøs organisering fremtrer som ett av flere uttrykk for den almenne moderniseringprosessen. Det religiøse foreningslivet hadde de beste vekst-mulighetene i områder der assosiasjonsfenomenet tidlig hadde vunnet innpass». Videre hevder hun at foreningene i tillegg til å tjene visse formål, dannet «sosiale miljøer med særegne kriterier for tilhørighet og potensielle for å bygge en felles kulturell identitet» gjennom «verdibaserte og ideologimarkerende sammenslutninger som gjennom et forgrenet sett av foreninger, institusjoner og foretak danner sitt eget samfunn i samfunnet» (2006, 383f.).

I denne perioden kom nye ytre og indremisjonselskaper, som Santalmisjonen, Kinamisjonsforbundet og Det vestlandske indremisjonsforbund. I flere misjonsforeninger kombinerte de ytre og indre misjon. Kvinnene spilte en sentral rolle og de fikk etter hvert stemmerett på generalforsamlingene. Når det gjelder rekrutteringen til foreningene i Kristiansand, viser Fossdal at Misjonsforeningen hadde jevnest fordeling og størst bredde yrker var representert. Hun slår fast at «alle foreningene hentet tyngden av sine medlemmer fra de samme grupper av folket – det vi yrkesmessig vil betegne som samfunnets mellomklasse – nemlig off. Tjenestemenn, bank- og handelsfolk og håndverkere» (Fossdal 1975, 120). Ifølge Steen gjorde haugianertradisjonen seg stadig sterkt gjeldende. «De var nøkterne menn og kvinner, trofaste i sitt borgerlige yrke, kunnskapssøkende, fremadstrebbende, ja utover jordlivets trange grenser». De forskjellige velgjøringsforeninger som for waisenhus og barnehjem, ble drevet av mennesker fra de høyere samfunnslag med større økonomisk evne. Samtidig ble de bygd opp og ledet av det jevne borgerskap (Steen 1948, 556). I bedehuset var det også mange slags arrangementer en kunne delta på, basarer, fester og stevner og dugnadsinnsats på forskjellig vis. Fossdal viser hvordan bedehusets egen virksomhet i 1888 fordelte seg på ukens dager med oppbyggelsesmøter søndag ettermiddag, samtalemøter, bibellesning, og forberedelsesmøter til søndagens gudstjeneste fordelt på andre ukedager. I tillegg kom foreningene med sine faste aktiviteter (Fossdal 1975, 24).

Abrahamsens tilhørte middelklassen i byen og de må ha hatt en romslig økonomi. Meglervirksomheten omfattet ansvarlig kontroll med skipslaster, finansiering og klarering av inn- og utgående fartøyer

foruten ansvarlig omsetning av skipsparter og eiendommer. I en tid da forretningsbankvirksomhet ikke fantes i byen, var man henvist til meglerne i økonomiske saker. Abrahamsen var medlem av den første børskomiteé i Kristiansand og hadde sin daglige gang på børsen hvor han gav rapport om de omsetninger som hadde funnet sted og valutakurser ble notert på en tavle⁴. I mange år var han representant for Industribanken i Oslo og det var ikke små beløp som gikk gjennom hans kontor (Leewy 1958, 32ff).

Leewy skriver om Abrahamsens at de hadde dype religiøse interesser, «I misjon og indremisjon og i ethvert filantropisk tiltak kunne man være sikker på å finne begge eller en av dem som aktivt medlem». Ut fra kildene ser det ut til at Abrahamsens særlig tok del i bedehusmiljøet. At de gikk i kirken på gudstjeneste søndag formiddag var så selvfølgelig da de levde at det må vi forvente at de gjorde når de også var aktive i byens bedehus som ikke la møter som kolliderte med søndagens gudstjeneste. Abrahamsens opplevde at domkirken brant natt til 18. oktober 1880 da en stor del av byen brant. De fulgte nok med i byggingen av den nye kirken som ble bygget med inngangspartiet vendt mot torget, og vi må anta at de var blant de 2600 som hadde fått adgangstegn da kirken ble vigslet 18. mars 1885.

Liva Abrahamsen levde i en tid da gifte kvinner i byen skulle holde seg til huslige sysler og bli omtalt som fru megler Abrahamsen. Det er derfor interessant at hun er omtalt med eget navn både i Leewys beskrivelse av ekteparet, i Fædrelandsvennen (Fvn) og i andre kilder også med pikenavnet Barth. Lekmannsbevegelsen åpnet for nye kvinneroller i forhold til de som hadde rådet i kirkelivet. Kvinner kunne fortsatt ikke bli valgt inn i ledelsen

i foreningene, men som vi skal se, var Liva Abrahamsen sammen med sin mann aktiv innenfor de grensene som gjaldt for kvinner. I følge Leewy nedla ektefellene Abrahamsen et verdifullt arbeid på det sosiale og religiøse område i Kristiansand. Søk i Fædrelandsvennens arkiv⁵ viser at Liva Abrahamsen var aktiv i sosialt arbeid i Bedehusets regi. Med barnefødsler og mange barn har hun nok hatt flere ansatte i husholdningen når hun hadde tid til å være så aktiv i kristen virksomhet som vi forstår at hun var.

Kvinnenes deltakelse i lekmannsbevegelsen var begrenset til støttefunksjoner (Seland 2006, 417). Foreningsliv og arbeid med basarer var områder kvinner kunne delta i, «Mest tallrike var kvinneforeningene. Det dreier seg om håndarbeidsforeninger som arbeidet for å skaffe økonomiske midler til ulike misjonsformål. Kvinneforeningene kunne være organisatorisk tilknyttet en misjonsorganisasjon, eller de kunne oppfatte seg som frittstående bidragsyttere til to eller flere organisasjoner» (Ibid., 331). «Den enkelte forenings arbeid kastet ikke så mye av seg, men ser vi virksomheten under ett, var det for en stor del kvinnenes håndarbeidsforeninger som ga økonomisk grunnlag for misjonsbevegelsens organisasjoner» (Ibid., 412). I 1899 ble det i Bedehuset samtalt om indremisjonens virksomhet og der ble det fremholdt at det ikke var nok at kvinnene arbeidet i kvinneforeninger, «Hun skulle også ta aktiv del i menighetsarbeidet, særlig i samtalemøter og ved å avlegge besøk hos syke og gamle» (Jensen Oftenæs 1959, 25).

Kildene viser at Liva Abrahamsen var involvert både i foreninger som arbeidet for indre- og for ytre misjon. I 1881 inviterte hun sammen med Marie Terkildsen (svigersønnen Ove Tønnessens bestemor)

til basar til inntekt for det vordende Waisenhuset (Fvn., 07.02.). Christian Abrahamsen var med på å stifte institusjonen og var formann og førte tilsyn for den i alle år. Frem til jan.1909 var de to blant dem som tok imot gevinster til den årlige basaren (Fvn). Waisenhuset Ebeneser var et barnehjem for foreldreløse og vanskeligstilte gutter. Det ble opprettet på Grim i 1882 og hadde sitt utspring i Christiansands og Omegns indre Misjonsfællesforening som ble stiftet i 1857. I denne foreningen var det en organisk forbindelse mellom indre- og ytemisjon. Abrahamsen satt i foreningens styre i mange år (Fossdal 1975, 127). Foreningen holdt vår og høstmøter omkring i de forskjellige lokalforeningene som var tilsluttet fellesforeningen. Den stod også for en fast samling på Hellig Tre Kongersdagen i Kristiansand. I desember 1888 var det et forsøk på å slå sammen Kristiansand og Torridals fellesforening, møtet ble holdt hos megler Abrahamsen i Kristiansand og førte ikke frem (Kvarstein 1948, 149ff.). Misjonsforeningene «hadde en kjønnsblandet medlemsstokk, men ble ledet av menn. Foreningene kunne inngå i et videre geografisk samarbeid innenfor såkalte fellesforeninger og var dessuten tilsluttet den aktuelle misjonsorganisasjon» (Seland 2006, 331).

Liva Abrahamsen var også involvert i basaren ved «Kom hedningene i hu» utvalget for Santalmisjonen i 1884. Denne må ha blitt opprettet etter at Skrefsrud i september 1883 var på besøk i byen og salen der møtet ble holdt «var fylt til trengsel». Etter dette fikk Kristiansand sin egen santalmisjonsforening (Domkirken 1935, 25f). Det ble også stiftet en blandet forening. Vi må derfor kunne anta at Abrahamsens var til stede på møtet med Skrefsrud og deltok i opprettelsen av Santalkvindeforeningen siden den

hadde møte hos megler Abrahamsen 28.07.1884 (Fvn). De gamle protokoller ble dessverre ødelagt i bybrannen i 1892. Etter 1892 var Megler Abrahamsen en av formennene i Kristiansand Santalforening (Domkirken 1935, 25f.) og de var begge med i Christiansands og Omegns indre Misjonsfællesforening der Christian satt i styret i flere år (Fossdal 1975, 127).

I 1892 var det en ny bybrann i Kristiansand der både huset til Abrahamsens og bedehuset brant ned. Leewy beskriver utførlig konsekvensene brannen hadde for Abrahamsens. Et døgn før brannen lå det over 100.000 kroner i pengeskabet til Christian. Ved et lykketreff sendte han samme dag av sted 90.000 kroner til Industribanken. Under brannen ble pengeskabet båret ut og plassert midt på gaten. Dagen etter så det ut som det hadde tålt påkjenningen bra. Men så gjorde man den store feil å åpne det for tidlig. Da døren gikk opp, slo flammen ut og antente penger og viktige papirer. Døren ble straks slått igjen, men av seddelbeløpet var da bare en tredjedel i den forfatning at Norges Bank ytet erstatning. Megleren trøstet seg med at hvis ulykken hadde hendt dagen før, ville det vært en katastrofe. Allerede året etter brannen gikk Abrahamsens i gang med å bygge nytt hus etter tegning av arkitekt Richard Tønnessen (bror av svigersønnen Ove). Etter den systemforandring som fulgte blant annet ved opprettelsen av Privatbanken, la Abrahamsen sin virksomhet vesentlig om til en agenturforretning og var representant for assuranceselskapet «Storebrand» (Lewy 1958, 32ff.).

Abrahamsen tok aktivt del i byggingen av det nye Bedehuset og vi antar at ekteparet var til stede da det stod gjenreist og utvidet og ble innviet av biskop Heuch julaften 1893. Også denne perioden munnet ut i en vekkelsesbølge. Utover slutten

av 90-tallet og inn i det nye hundreåret opplevde Abrahamsen igjen vekkelse i bedehuset. «Kveld etter kveld var bedehuset fylt av mennesker, og mange ble omvendt til Gud i denne tid» (Jensen Oftenæs 1959, 24). Denne vekkelsen var «den største som noen gang har gått over landet – utløst ved en ny generasjon predikanter» (Seland 2006, 402). Handeland skriver «Åra omkring hundreårs-skiftet er truleg den rikaste tid som Kristiansand har opplevd når det gjeld vekkjing og kristenliv» (1948, 344). Mange misjonærer var på besøk i Kristiansand og i 1901 var to gassiske prester på norgesturne og talte på misjonsforeningens møte i Bedehuset. Det er sannsynlig at Abrahamsens var til stede på møtene i misjonsforeningen og at de ellers deltok i foreninger og på møter og basarer i Bedehuset utover på 1900-tallet.

Liva Abrahamsen døde i 1917 og mannen Christian i 1923 og engasjementet i bedehus og kirke ble videreført av barn, barnebarn og oldebarn.

4. Nye generasjoner viderefører engasjement i menighet – organisasjon og misjon

Etter at kvinnene i Norge fikk allmenn stemmerett i 1911, fikk etter hvert også kvinnene i organisasjonslivet mulighetene til en mer offentlig rolle. I kildene er det ikke noe som tyder på at Abrahamsens engasjerte seg politisk. Men grunnlaget for sosialt ansvar de la i familien, er nok det som førte til at datteren Marie Elisabeth Tønnessen gikk inn i politikken i Kristiansand samtidig som hun var engasjert både i bedehuset, i misjon og i Den norske kirke.

4.1. Marie Elisabeth Tønnessen f. Abrahamsen⁶

Marie Elisabeth (1882-1958) var en av døtrene til Liva og Christian Abraham-

sen. Hun giftet seg i Kristiansand i 1903 med agent og disponent Ove Gustav Tønnessen (1874-1943). Begge vokste opp i Kristiansand. De fikk etter hvert 7 barn og som i deres barndomshjem, var der flere hushjelper og barnepike som tok seg av barn og husholdning. På søndagens gudstjeneste var hele familien på plass i Domkirken. Det fortelles at Marie Tønnessen var vitebegjærlig, og nettene ble brukt til å lese bøker. Hun var opptatt av at alle barna skulle ha utdanning, også jentene. Kanskje var det noe hun selv hadde savnet. Politisk var hun radikal, men ville ikke stemme på et parti som ville ha kristendommen ut av skolen. Hun var opptatt av de vanskelighetsstilte i byen, var for kvinnesak. I 1920 ble hun oppnevnt til tilsynsutvalget ved Kongens gate skole (Fvn) og hun satt i skolestyret for Høyre. I referatene i Fædrelandsvennen ser vi at hun var aktiv i møtene og tok ordet i diskusjonene.

Som sin mor, var hun aktiv i indre og ytre misjon. Hun var med i Sjømannsmisjonen og i Bedehuset i Dronningensgate. Fru Ove Tønnessen ble valgt inn i menighetsrådet for domkirkens menighet i 1930. Hun var tydeligvis også aktiv i N.M.S. I Fvn 26.09.1930 kan vi lese om Kvinnelagsstemna for Kr.sands krins av N.M.S. «Staden for neste møte vart sett til Kristiansand. Som medlemmer fraa byen i denne nemndi vart vald fru Kobro, fru Theisen og frk. Rudolfsen med fru Ove Tønnessen, frk. Mary Andersen og fru Kristen Andersen som varamenn» Og i *Dagen* 02.10.1934 kan vi lese om et foreningsmøte for N.M.S hos fru disponent Tønnessen. «Mange yngre og eldre damer var samlet i de store, koselige stuer. Vertinnen åpnet selv med andakt. Der servertes te og kaker, og så hadde vi en stille stund om Guds ord, sang og bønn». Vi merker oss at i motsetning til hennes mor,

tituleres hun som fru med mannens tittel og navn og ikke med sitt eget der det refereres til henne.

4.2. Else-Marie Tønnessen misjonær på Madagaskar – for NMS

Datteren Else-Marie, (1908-1991) ble den første i familien som reiste ut til misjonsmarken. I ungdomstiden i Kristiansand var hun aktiv i student- og skolelagsarbeidet i byen, i K.F.U.K. og hun var søndagsskolelærer i Misjonshuset, tilknyttet Norsk Luthersk Misjonssamband. Da hun var ferdig utdannet lærer, opplevde hun et sterkt kall fra Gud da behovet for lærer for misjonærbarna på Madagaskar ble presentert på sommermøtet for studenter og gymnasiaster på Birkeland i 1934. Noen måneder senere var hun på plass i Paris for å studere fransk og året etter ankom hun Madagaskar. Hun ble ikke i arbeid som lærer mer enn et par år fordi hun traff misjonæren og ungkaren Erling Gauslaa Danbolt (1904-2002) da hun kom til misjonsfeltet i 1935 og de giftet seg i 1937. Han var barnebarn av førnevnte Lars Johan Danielsen. Begge familiene hadde altså røtter i arven etter Hans Nielsen Hauge og de førte arven videre ved arbeid i ytre misjon. Resten av Else-Marie Danbolts tjeneste ble misjonærkonens der mannen ble plassert og medbestemmelse i misjonens fora ble borte slik praksis var i NMS. Som journalisten i Fædrelandsvennen sier i intervju med henne, hun «fikk misjonærhustruens store og krevende yrke» (24.06.54). Først bodde hun i Marolambo i skogen og tok del i nybrottsarbeidet mannen hadde startet der. Da hans periode var slutt i 1939, reiste de til Norge der oppholdet på grunn av krigen varte til 1948. Da familien kom tilbake til Madagaskar, ble de plassert i Fianarantsoa der Erling Danbolt arbeidet ved presteskolen og Else-Marie

Danbolt tok del i arbeidet med konene til prestestudentene i tillegg til at hun underviste sine egne barn. I 1954 returnerte familien med tre barn på 16, 8 og 1 år til Norge.

Familien bosatte seg i Oslo, og i 1957 ble Erling Danbolt utnevnt til residerende kapellan i Majorstuen menighet. Konen ble prestekone, en rolle som, på samme måte som misjonærkonerollen «fra gammelt av har hatt særlige sosiale oppgaver å fylle innenfor menigheten. De kan på mange måter sies å ha giftet seg til en ulønnet yrkesrolle som ga dem betydelig ansvar og myndighet» (Seland 2006, 322). Som prestekone var Else-Marie Danbolt blant annet initiativtaker til arbeidet for ny barnehage i Majorstrøket (Aftenposten 22.11.1966). Det ble problematisk for henne da mannen ble utnevnt til professor og rektor ved NLA høgskolen i Bergen og hun ikke lenger hadde noen rolle å fylle knyttet til sin manns posisjon. For henne var det da for sent å bruke sin utdanning som lærer i skolen. Hun uttrykte mange ganger gjennom livet lyst til å ta sin utdanning i bruk i skolen, men respekterte sin mann som ønsket å ha en hjemmearbeidende kone. Men hun deltok som tidligere misjonær med andakter og taler i en del sammenhenger både i Oslo og i Bergen.

4.3. Annen-generasjons misjonær – utsendt for Santalmisjonen

Artikkelforfatteren er datter av Else-Marie og Erling Gauslaa Danbolt og hadde en del av sin oppvekst på Madagaskar. Sammen med sin mann førte hun familiens misjonsengasjement videre ved i 1974 å reise ut som misjonær for Den norske Santalmisjon til Ecuador i Sør-Amerika. Familien reiste ut med et barn og fikk to til i løpet av tjenesten ute. I Santalmisjonen fikk misjonærkonene også kallsbrev

og ble betraktet som fullverdige misjonærer på lik linje med sine menn og de ble pålagt oppgaver utfra behov på feltet. Det innebar for henne både å bruke lærerutdannelsen og å forkynne ved andakter og prekener i tillegg til oppgaver i misjonens organer. De første årene var arbeidet konsentrert om urbefolkningsgruppen Cañaris som hadde vært holdt nede i omkring førte generasjoner, siden spanjolene erobret kontinentet. Som på 1800-tallet i Norge, opplevde urbefolkningen i Ecuador på 1960-tallet en ny mulighet for mobilitet da jordreformen løste opp herre-tjener forholdet mellom urbefolkningen og mestisene⁷, og de fikk sin frihet med mulighet til å flytte på seg og ta lønnet arbeid (Cardenas 2009, 79). Det var få som hadde fullført skolegang fordi de ikke behersket spansk. Gjennom arbeidet forfatteren var en del av, opplevde mennesker å bli sett, få muligheter til skolegang og til å bedre mulighetene til arbeid og inntekt. I følge Cardenas⁸ har blant annet misjonens arbeid ført til at den sosiale status er snudd 180 grader. De som ble omvendt sluttet å drikke, ble lese- og skrivekyndige og begynte å satse på utdanning og helse, som pastor Antonio sier: «før brukte jeg penger på alkohol, sigaretter og fester» (intervju 2008). Slik ble de evangeliske eksempler for katolikkene som begynte å imitere deres livsstil (Cardenas s. 134 i Drange 2014).

Etter tre perioder ble misjonærtjenesten avsluttet i 1989, og familien bosatte seg i Kristiansand. Forfatteren reiste i misjonens tjeneste som hjemvendt misjonær og som forkynner. Med oppvekst i Oslo ble denne reisingen hennes første erfaringer med bedehuskulturen. Hun videreutdannet seg innen Migrasjonspedagogikk og tok hovedfag i Kristen-

domskunnskap. Hun vikarierte ved Santalmisjonens misjonærutdanning i Hurdal før hun ble ansatt ved NLA høgskolen i Bergen på studiet «Interkulturell kommunikasjon». I yrkeslivet var den flerkulturelle oppveksten, årene i Ecuador og fagkombinasjonen i studiene en viktig basis for undervisningen. Da Santalmisjonen og Indremisjonsselskapet fusjonerte i år 2000, ble familien igjen representert i Bedehuset i byen.

Avslutning

Artikkelen har satt søkelys på utviklingen i kristenlivet i Kristiansand fra haugianerne bosatte seg i byen på begynnelsen av 1800-tallet og etter hvert møttes i Noremsalen. Fra denne salen gikk en mangfoldig lekmannsvirksomhet ut, en virksomhet som har satt spor både i indre- og ytre misjonsarbeid. «Det ligger utenfor menneskers evne å måle den betydning Noremsalen har hatt, de verdier den har skapt. Det tilkommer ikke oss. Men et ord fra Den Hellige Bok blir levende i denne forbindelse Sak. 4,10: Hvem vil forakte den ringe begynnelses dag» (Jensen 1964, 35). Artikkelen følger en familie som i flere generasjoner har båret haugearven videre gjennom arbeid for og i indre- og ytre misjon. Hovedvekten ligger på artikkelforfatterens oldeforeldre på morssiden som var de første i familien som engasjerte seg sterkt i byens bedehusvirksomhet og i ytre misjonsarbeid. Artikkelen viser hvordan deres engasjement ble videreført av en kvinne i hver generasjon, gjennom misjonsorganisasjoner Abrahamsens også arbeidet for. Den viser også hvordan synet på kvinners deltakelse i misjonsarbeidet har endret seg fra manglende medbestemmelse til fullverdig deltakelse.

Noter

- ¹ Forfatterens oldefar på farsiden.
- ² Informasjonen om livet på Vigeland Hovedgård er basert på Krogstad 1999 og Aas 1997.
- ³ Kaia Barth-Tranberg i Krogstad 1999 og Ingebretsen 2000
- ⁴ Ole Dommerud *Christiansands børs 1870-1970*
- ⁵ Søkene i arkivet dreier seg om tiden fra avisens stiftelse i juli 1875. Søkene omfatter forfatterens familiedlemmer med og uten fornavn, fornavn ved initialer og med og uten titler.
- ⁶ En del opplysninger er basert på barnebarns hukommelse i forfatterens samtale med disse.
- ⁷ Mestis er en historisk betegnelse på den spansktalende befolkningen i Latin Amerika, opprinnelig brukt om blandingen mellom urbefolkning og spanjol. I dag mer en betegnelse på en sosial gruppe en velger tilhørighet til.
- Cárdenas karakteriserer mestisene i Cañar som personer som betrakter seg som hvite og fornektet sin opprinnelse (2009, 12).
- ⁸ Cardenas er mestis vokst opp i Cañar by. Oversettelser fra spansk er gjort av artikkelforfatteren

Kilder

- Aftenposten* «Åtte damer arbeider for ny barnehage i Majorstustrøket. Har skaffet 16 – 17000 kroner i løpet av 4 -5 år» 22.11.1966
- Bugge, Chr. A. 1924. *En sørlandsby. Erindringer og skildringer fra Mandal i gammel og nyere tid*. Kristiania: J. W. Cappelens forlag.
- Cárdenas F., Fanny Beatriz. 2009. *Conversión Evangélica de los indígenas Kichwas Cañaris*, Ciencias Sociales con mención en Antropología Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales, Sede Ecuador, Quito
- Danbolt, Erling. 1947. *Misjonstankens gjennombrudd i Norge. Misjonsappellens tid 1800-1850*. Bd.1. Egede instituttet.
- Danielsen, Egill og Lars Johan Danbolt. 1972. *Bergenske Borgerfamilier*. Utgitt ved o0 Danielsens College A/S, Bergen
- Domkirken i Kristiansand 1885 – 18. mars – 1935*. 1935. Kristiansand: menighetsrådet i Domkirkens menighet
- Drange, Live Danbolt. «Norsk misjon i Andes. Et interkulturelt møte mellom nordmenn og urbefolkning» i *Norsk Tidsskrift for Misjonsvitenskap* 2/2014 s.83
- Fossdal, Torunn. 1975. *Lekmannsbevegelsen i Kristiansand. En undersøkelse av kristelige foreninger i byen 1870-1910*. Hovedfagsoppgave i historie ved Universitetet i Trondheim 1975 II
- Fædrelandsvennen. Kristiansands Stiftsavis og Adressekontors Efterretninger*. (Fvn) Kristiansand. Stiftet i 1875.
- «Misjonen nyter stor goodwill på Madagaskar for tiden» Intervju med Else-Marie Danbolt 24.06.54.
- Handeland, Oscar. 1948. *Kristenliv på Agder. 50 års-skrift for Agder krins av Det norske lutherske kina-misjonsforbund*. Oslo: Hovedstyret. Forbundets forbund.
- Ingebretsen, Olaf. 2000. *Mellom Lunde og Sira*, Festskrift for Jernbanelpersonalets Interessekontor Kristiansand 75-års jubileum 1925-2000.
- Jensen, Jørgen Arnold. 1964. *Kristiansand Misjonsforening gjennom 125 år*. Kristiansand
- Jensen Oftenes, O. 1959. *Kristiansand Indremisjon 100 år*. Kristiansand Indremisjon.
- Krogstad, Arne. 1999. *Vigeland i Vennesla. Bruket – Bedriften – Gården* Utgitt av A/S Vigelands Brug/Vigeland Metal Refinery A/S

- Kvarstein, Gunnvald og B. J. Kvarstein. 1948. *Fra kirke- og kristenliv i Vennesla*. Kristiansand
- Leewy, Karl. 1958. *Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider*. Kristiansand: Christiansands Sparebanks Historiefond.
- Nissen, Bernt A. 1964. *Vårt folks historie VI. Det nye Norge grunnlegges*. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Seland, Bjørg. 2006. *Religion på det frie marked. Folkelig pietisme og bedehuskultur*. Kristiansand: Høyskoleforlaget AS.
- Slettan, Bjørn. 1986. «Tre tidsavsnitt, noen hovedlinjer. Religiøst liv på Agder på 1800-tallet». *Religiøse vekkingar og foreningsliv*. Kristiansand: Kattogat-Skagerak prosjektet. Nn7Meddelelser nr. 11.
1992. *O, at jeg kunde min Jesum prise... Folkelig religiøsitet og vekkelsesliv på Agder på 1800-tallet*. Rådet for humanistisk forskning NAVF. Universitetsforlaget
- Steen, Sverre. 1948. *Kristiansands historie i fredens århundre 1814-1914*. Oslo: Grøndal & søn,
- Try, Hans. 1986-1. «Tidleg foreningsframvekst på den norske Skagerak-kysten, særleg Agder». *Religiøse vekkingar og foreningsliv*. Kristiansand: Kattogat-Skagerak prosjektet. Meddelelser nr. 11.
- 1986-II. «Lekmannsrørslø og «associationsaand» ca 1820 – 1880. Olaf Aagedal Bedehuset. Rørsla, bygda folket. Oslo: Det norske Samlaget.
- Wollnick, Chr. 1935. *Kristiansand i fortid og nutid*. Utgitt av Alfred Aanensen og Chr. Wollnick.
- Aarflot, Andreas. 1967. *Norsk kirkehistorie*. Bind II. Lutherstiftelsen
- Aas, Jørgen. 1997. *Vigeland Hovedgård husmannsplasser og slekter* Bind I. Eget forlag